

709 (1)

16

A 13/9/11

Muti = village

Material culture of the Tonga.

H.E. NESONW

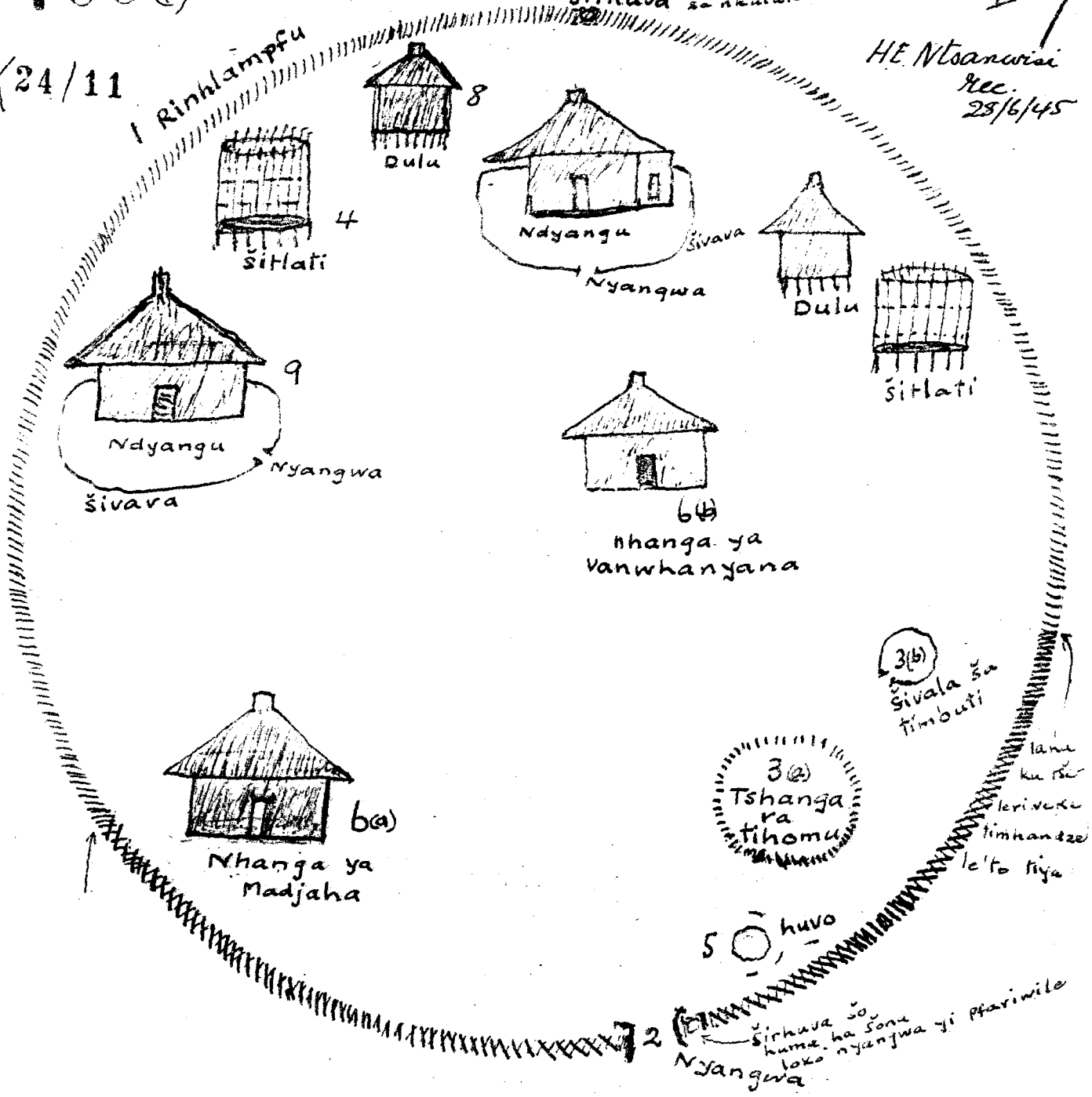
709 (1)

širhava ša nkalukumba

K 24/11

I Rinhlampfu

H.E. Ntsanwisi
Rec.
29/6/45

1. Muti wu fanela ku va na rinhlampfu leri ri wu rhendzelaka e šikarhi, ku sala nyangwa yo' huma ni ku nghena ha yona, ya vanhu ni swifuwo. Ku tala ku hlawuriwa laha ku nga ni murhi lowukulu wa ndzhuti, nkuwa, širhomberhombe, nkuhlu, ntoma, nhlampfu, ni minwana.

Rinhlampfu ri biyiwa hi manhlampfu ya mitwa ya mirhi le'yo tiya, ndzhenge, nkaya, šigatlu, mnga, muqokolo, ntšhugulu, ni minwa na le'yo tano. Ku byariwa na kam e mirhi le'yi hanyaka yi ta khomelela ku ri tiyisa. Mirhi le'yi fanaka ni nkanyi, šimombyane, sirhomberhombe, nhlampfu, ni minwana le'yo tano yi byariwa hi ku tsema mhandze yi tšeleriwa. Kinetlwa ri endla rinhlampfu le'ro tiya ngopfu, le'ri sivelaka ni valala e ku enghena e mutini loko va hlasela.

2.

Hosi Nghunghunyani o tshana a ya hlasela e ka Maluleke. Muti wa kona a wu bi iwile hi rinetlwa ri ya fika e nambyeni wa Vembe

2 cont. tlhelo ra hala ni hala, ku suka e nyangweni ya muti ku ya fika e nambyeni; kutani laha nyangweni va biyile hi timhandze le'to tiya laha mmhu a nga swi kotiki ku enghena hi ku olova, va siya širhuva ni nyangwa swi pfariwa. Loko nyimpi yi fika, vavanuna a va ri e hubyeni va ri karhi va yi langutole. Va khomile mavurha, vanwana va ri karhi va hisa miseve le'yi pomiweke vutsula. A fika a yi nyikela yena mufambisi wa yona. Vandla le'ra matimba ra vurhena a ri komba e nyangweni, rinwana a ri komba e šineneni, rinwana e šimatsini. Sweswo-sweso mavandla hikwawo ma ko ma halela.

La'va le sangweni va ringeta e ku enghena hi ku khandziya, ni ku khokhovela; kambe hikwavo la'va nga ringeta sweswo a a vo tlula ni nseve lo'wu humaka e ndzilweni wu tswhukile wu lo dzwuuu, wu kota ku tlhava šitlhangu wu ya huma hi hala wu vavisa munhu. Hikwavo la'va nga ringeta ku lava ku enghena va tlula ni nseve va wela e handle va fa hi vunyingi le'byikulu. La'va nga famba hi rinhlampfu vo mbemba na rona va ko va ya fika e nambyeni va tlhela va vuya va nga kumi ko enghena ha kona hikokwalaho ka rinetlwa. Loko va fika laha sangweni vo kuma ku lo nwalalala hi mitsumbu ya vanhu la'va feke ni la'va hlalaka. Loko va vona swi ri tano, va suka hi ku tsutsuma va vuyela e kaya ka vona. A va ha swi engetanga ku ya hlasela e ka Maluleke.

2. Nyangwa (Sangu). E sangweni ku tšeleriwa e timhandze ta mirhi le'yo tiya le'yi tekaka e nkarhi wo leha yi nga si bola, nwamudzumba, mondzo, nkaya, (ndzedze), šilubarhi, muluva ni munwana le'yi fanaka na yona. Nyangwa ya Pfariwa ni madyambu yi pfuriwa ni mišo. Širhuva sa nkulukumba ši kona e ndzaku (mahosi) e rinhlampfini laha nkulukumba wa muti a nyengaka ha kona loko a swi rhandza, tani hi loko ku fika munhu, a nga lavi ku vonana na yena wo byela vanhu loyk leswaku va byela munhu loyi leswaku a nga kona, yena a suka a ya huna hi širhuva leši!

3. (a) Šivala ša(tshanga ra) tihomu. Na šona ši biyiwa ku

3

kotisa rinhlampfu ra muti. Ha kanyingi timhandze ta rona-
(leta mahari-swiphandze) to tšeleriwa, tiwanyana ta mirhi
le'yi nga hatlisiki ku bola, le'ti kumekaka kusuhi ni ndzhawu
leyo, ti khotlekeriwa (khwagela). Ku na le'ti pfallaka tshanga,
(miphiningedzo) tona ti siyiwa kwala nyangweni ta pfala ni ku
susiwa (pfula).

(b) Tshanga ra(sivala ša) timbuti kumbe tinyimpfu. Rona ra fu-
leriwa, leswaku swifuwonyana leswi swi nga neriwi hi mpfula
tshanga ri tala ndzhope swi ta bola swinyondzwana, swi khwita,
swi fa.

Šitlati hi laha ku tšheriwaka kona e mavele ya swifaki;
(šiši vitaniwa na swona (šipungu) loko ma huma e masinwini.
Šitlati šiši akiwa lembe rinwana ni rinwana; kambe vanwana
va tiyisa loko va aka, hikokwalaho lembe le'ri tlhandlamaka vo
hlakarheta. (ku šiši pfusa)

Ku akiwa ka šitlati. Ku dzimiwa(toka) timhandze kumbe ti
tšeleriwa hi laha munhu a rhandzaka ha kona. Ku tšeleriwa ni
swiphandze le'swi tlakusiwaka ku ringana e sandla ku suka
e misaveni leswaku muhlwa wu ta voniwa loko wu lava ku
khandziya wu dya e mavele. Ku bohiwa e rivalelo le'ro ti-
ya e henhla ka swiphandze leswi; hi rona rivalelo leri le'ri
rhwalaka e minaneko, leyi yi nga yona yi rhwalaka e mavele
la ma tšheriwaka lomo. E henhla ka minaneko leyi timhandze
ti bohiwa hi timbalelo le'ti khomaka e tinhlanga kumbe
nhlanga kumbe tshenga. Loko swi herile, timbalelo ti
tiyisiwile hi ku boha hi byewu le'byo tiya, ku andlaleri-
wa byanyi loko ma ri mavela la ma vandleriweke; loko ma nga
vandleriwanga a ku andlaleriwi ntšhumu. Nwahuva, makhaha,
mašalani, šivelenhlampfu, šikombe ni swinwana le'swi fana-
ka na swona, swi tšheriwa e matshaleni. Matshala wona ma
akiwa e masinwini.

Huvo. E hubyeni ku ni šitiko le'šiši akერიweke hi mari-
bye, ndzilo wu tshiveriwa e šikarhi. Ku ni swintsandzana

4 swo tshamisa e henhla ka swona. Vanwana va tol-vele ku ntluntlana. Tihunyi le'ti tshiveriwaka e hubyeni ti rhoteriswa hi vafana. Loko mufana a nga vuyi na tihunyi wa swi tiva le'swi nga ta humelela; hikokwalaho va lava/tihunyi hikwavo vafana.

Risimu ra kona hi leri: "Khuni ntšee, hi ya kaya ka manana". Lawu kumbe nhanga i yindlu laha ku etlelaka kona madjaha kumbe vanhwanyana.

Dulu hi laha ku tšheriwaka kona e timbewu, mavele ya swifeki, mphoho, tindluwu, timanga, mpunga, tinyawa, ni swinwana ni swinwana. Timbewu leti ti nga ha tšheriwa e ndzeni ka ngula, kumbe e ndzeni ka šitendza. Dulu ri akiwa tani hi šitlati; ra phamiwa ni ku fuleriwa tani hi yindlu.

(a) Yindlu hi laha vanhu va hanyaka ni ku etlela kona. Timhandze ta tšeleriwa, kumbe ti dzimiwa(toka); ya valeriwa, yi tšheriwa nhlanga, kumbe tshenga, kumbe timhandze le'titsongo (mabaša), kutani yi phamiwa. Yi vuyetiwa kambirhi kumbe karharhu leswaku yi tiya ni timbalalo ti nga vonaki. Makhumbi ma tšhutšhutsiwa lembe rinwana ni rinwana . E hansi ka biwa (tšhayiwa), yi rhideriwa. Ku rhidela: Yi sindziwa hi širhuvu, yi latiwa hi širibyana le'šo ntswhulungeka. Loko yi vupfile, yi sindziwa hi vulongo bya tihomu.

Lwangu ra yindlu ri akiwa hi timhandze, mabaša, ni nhlanga swi bohiwa hi mapindza yo lukiwa kumbe hi byewu, ngopfu bya munga. Ha kanyingi lwangu ri akeriwa e hansi, ri tlatlekiwa loko ri herile; ndzhaku ku fuleriwa hi byanyi bya nwamfulelayindlu. Ku lukiwa e makenya hi byanyi lebyi, ma tsonderiwa. Loko yi fikile e makumu, ku tlhomiwa šihlungwa. Yi herile. Byanyi bya rišaka rinwana bya tirhisiwa loko lebyi byi nga ri kona kumbe byi nga rhandzeki. Šipfalo (rivanti) ši endlwa hi nsinya lo'wo olova, tani hi nkanyi, šimuwu, nkuhlu, musendje, ni yinwana, kumbe ri lukiwa hi nhlanga.

Loko wu ri murhi, nsinya lowu wo tsemiwa, wu pulukanyiwa ku tlulanyana ku leha ka rivanti, wu pandziwa, wu phaphiwa ku endla šiphepherhele ku fikela e mpinweni wa ku tsindziyela ka rivanti.

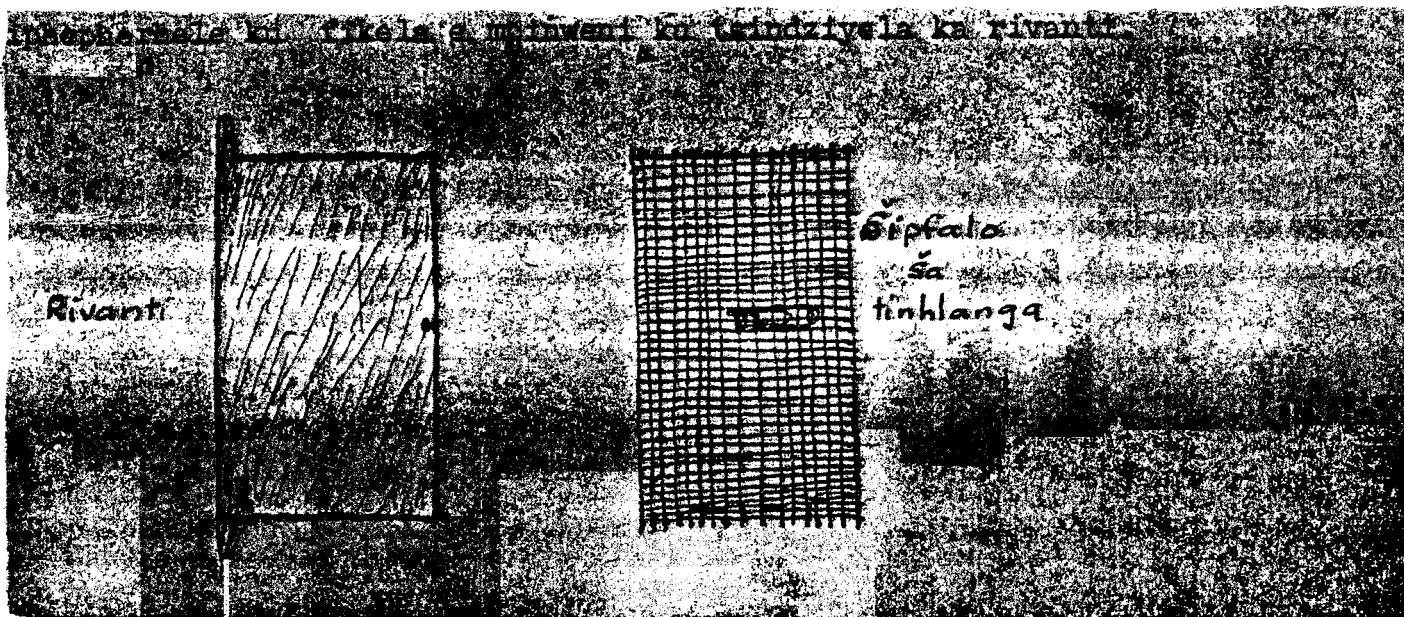
5

Tlhelo leri ku nga ta hayetiwa ha rona ku siyiwa swo tlhona ha swona e henhla ka šihukuva. Šihukuva šinwana šī le henhla šinwana šī le hansi. Loko ri ri ra nhlanga rona ri lukiwa ri pima ku tlula switsanana ku anama ka nyangwa; ku tšeleriwa timhandze timbirhi hi le handle šī khweketiwa kona; kumbe šī yimisiwa hi le ndzeni ka yindlu, ku huma ngoti leyi bohawaka e šikarhi ka rivanti, yi endla tingoti timbirhi laha ku nga ta enghena mugogo wu hingakanya nyangwa hi le handle. Rivanti le'ro luka ri pfala na šona e šivava.

9(b) Šivava šī biyelela ndyangu ku sivele moya ni širhami, hikuva hi laha vanhu va tshamusaka kona; na swona e ku sivele tihuku ni tinguluve ni swinwana e swifuwo e ku dya le'swi vekiwaka kona, hambi ku ri e ku faya e timbita ni swinwana e swibya. I ntirho wa vavanuna e ku aka šivava; kambe na vona vavasati va wu tirha. Maakela ya šivava ma fana ni maakela ya yindlu. Ša tshayiwa- (biwa) šī rhideriwa, šī sindziwa hi vulongo bya tihomu tani hi le ndlwini.

An incident.

Khale loko timpfula ta ha na hi fanelo, misava ya ha kota ku hlayisa e mati, a ku ri ni swibawa (swibodlho) le swo tšhavisisa e ka Tsatsawani (hosi leyi ya kile kusuhi na le Duivelskloof). Va ka Nkuna (va ha fumiwa hi hosi Shilubana) Va yila va ya hlasela tiko leri; a va fambisiwa hi Mudjokedjwa. A va nga ri tivi tiko leri. Loko yi ku hemu (Ku hlangana yi lwa) valala lava va endla swo ngi vo tsutsuma, va kokela va ka-Nkuna e tlhelo ra swibawa leswi. Loko va vona leswaku va le, šikarhi ka swona va tlhela hi matimba, hi

vunyingi, va susumetela va ka-Nkuna e swibodlhweni leswi, ku fa lavo tala ngopfu hi ku mbombomela. Loko e tinyimpi ti mukile e kaya, ku kumeka leswaku vavasati la'va feruweke hi vanuna e nyimpini va tele ku tlurisa, hosi yi veka nawu leswaku swivava swi akiwa hi vavasati, leswaku vafelwakazi (va nga vavasati la'va/feruweke va nga ti vona e vusiwana bya vona ngopfu.

9(b)

2 Sivava ša vumbirhi hi le'š'i biyiwaka hi tihunyi. Vavasati va rhotela tihunyi va veketela hansi ku rhendzela ndyangu. Ku tšele-riwa timhandze ti yina ku ringana ku leha ka manhu, kumbe e hansi yana, hala ni hala, le'to nanekela ti veketeriwa e šikarhi, ti ko ti tlakusa ku ya fika kwalo ku helaka e timhandze liti tšeleriweke.

9(c) Ndyangu hi laha vanhu va tshamisaka kona e ndzeni ka šivava. Ka sindziwa ku saseka. Vanhu va etlela kona loko ku ri ni nyuku e tindlwini Dulu, ngula, šitendza, i vuhlayiselo bya timbewu. I swibya swa le handle leswi; kasi ku na swibye swa le hansi ka misava - nkundla. (mealie Pit).

Mintirho ya Vavanuna

Ku dlaya tinhlampfi - (fishing) or killing fish.

Tinhlampfi a ti endla e swakudya e šikarhi ka Vatsonga,

A ti phasiwa hi tindlela le'to tala Hi ta kamba laha e tindle-
la tinwana ta tona.

1. SOLE.

Sole ri rhiyiwa e ndzeni ka mati e ku phasa e tinhlampfi.

Ri lukiwa hi nhlanga. Ri fana ni sirhanga kumbe e nteve ku lu-kiwa ka rona. Ku lukiwa e šitlhandla š'i vekeriwa rhengwe la-
ha nonwini wa kona, hala ndzhaku ri hlanganisiwa kunene. Ku
na le'šitsongo e ndzeni, šona tinhlanga ta šona ta hambana

le ndzeni, leswaku loko nhlampfi yi enghenile yi nga ha swi koti ku tlhela. Sole ri phasa tinhlampfi to tala hi nkarhi kumbe šikanwe.

2. Širhanga

Širhanga na šona šī endliwa kukotisa sole. Matshanweni yo hlanganisa hala ndzhaku šo bohiwa kunenš. Šona a šī rhiyiwi, munku/wo dlomuta, loko a phasile kumbe a khomile u to yi twa kutani a khoma.

3. Tavala kumbe vutavala.

Rona ri lukiwa hi tingoti le'to lala; lomu makumu ku veheriwa tinhlanga kumbe e timhandze, --- e tinhi le'to leha leswaku ti ri tiyisa. Laha makumu tinhi leti ti hlanganisiwa ku boheleriwa rinhi ro khoma ha rona. Rona munhu wo famba a dzima kutani loko tinhlampfi ti ku ti hambana na yena ti tsutsuma to nghenisa tinhloko, loko ti ku ta tlhela to khomiwa malaka.

4. Nkukuto (ku kututa, kumbe ku tsheva)

(a) Ku ni šimudiyana le'šī fanaka ni musuzwana le'šī vuriwaka bvimba, ku tshoviwa switluka swa šona swi veketeriwa ku hingakanya e nambu. Loko swi hlanguene va vona leswaku swi tlakukile ku ringana, va sungula ku kukuta kumbe ku tsheva. Loko va fikele laha va vonaka leswaku va khomile, va vuyela tlhelo ti susumeteriwa e ribuwini, ti humeseriwa e handle.

(b) Ntšeka (kumbe le'šī nga nguvu) wa tirhisiwa, nwana a khoma hala nwana hala, va fambisa šisweswo va ri karhi va kukuta, loko va phasile va tsavula.

5. Ku tšopa hi ntlhavo.

Lebyi i vuha. Nseve wa kona i ntlhavo le'yo leha yi lumeriweke e rihtlangeni ro koma. Swi fanela ku lundziwa swinene leswaku rihtlanga leri ri nga ti arisa nseve kumbe ntlhavo leyi e ku nghena e matini. Loko munhu a vona e n' lampfi wo fula. Swi endliwa e matini la'ma tsongo.

6. Ku-Nyuva(dive)

Munhu wo nyupela a ya hansi a khomile ntlhavo ni mfundzu--- (ngoti yo hulela e ka yona). Leti a ti vonaka wo tlhava a hulela e mfundzwini. Loko a tshuka a hlangana ni ngwenya wo tlhava nhlampfi a yi nyika, a ri karhi a famba a ya e mahlweni a ko a vona leswaku mfundzu wa yena wu tele a huma e matini. Loko munhu a huma kona mahlo ya yena ma vonaka ma karhatekile swinene hi mati; na yona mhaka yo hefemula i mhaka leyi la'va namutlha va nga kotiki ku yi twisisa; kambe a swi endliwa, swa ha endliwa ni swoswi kwale matikweni ya mlambu le mikulu.

Vembe (Limpopo River)

8 7. Ku pvopyisa (dakwisa)

Loko mativa ma ri ni mati mataanana kwale matikweni ya Va-Tsonga, a va dlaya tinhlampfi hi ku ti pyopyisa.

(a) Ku khandliwa makamba (mahanti) ya nšungunšungu ma tšheriwa lomo e ndzeni ka mati, va dunga (hakasa) mati leswaku ma hlangana ni murhi lowu. E ndzhaku ka nkarhinyana tinhlampfi ta pyopyiwa ti sungula ku phaphama, va tsavulela.

(b) Swa ha fana ni lo'wo rhanga, kambe murhi wa kona i phombye. Rhanga ra wona ri fana ni ra dema, ra khandliwa na rona ri petiwr kona e matini. Ndzhaku ka nkarhinyana ta pyopyiwa, ti phaphama, va tsavulela.

8. TIVE. Tove ri fana ni rindzovo le'ri lumeriwaka e nhongeni le'yi ringanaka ku leha ka munhu. Laha rindzovo ri tlhomiwaka ku fika kona, ku sala šiphepherhele, ku lundziwa ringoti le'ri boheleriwoke hale tlhelo rinwana ra nhonga. Na kona ra lundziwa. Vanhu va enghena e šidziveni va tele, ku suka tlhelo rinwana va kongoma ka rinwana va tamele matove, va famba va ri karh. va hakasa hi wona e matini, va ri karhi va tlhava leti va ti kumaka. Loko nhlampfi yi tlhaviwile yi ringeta ku tsutsuma, yo hlomula nsimbi

munhu a sala a khomile nhonga a ko'a ha yona.

Ntirho lowu wu ni khombo hikuva nkarhi wunwana vanhu va tlhavana, kutani leswi tove ri nga ni ngove, vo šeka tinyama leswaku va kota ku hlomula; na swona a swi endleki ku famba munhu a ri swakwe a ya hakasa, haabi va ri vambirhi tinhlampfi ti ngo hambana na vona ti ya tlhelo rinwana; kasi loko va tsangile a ti na laha ti nga va hambukaka ha kona!

9. Rindzovo i ro ringela ha rona, (ku tlomutela) ri hambana ni tove hi leswi ri nga hava mutwa hala ndzhaku. Kwalaha ka šiphepherhele hi kona va lundzaka ha kona.

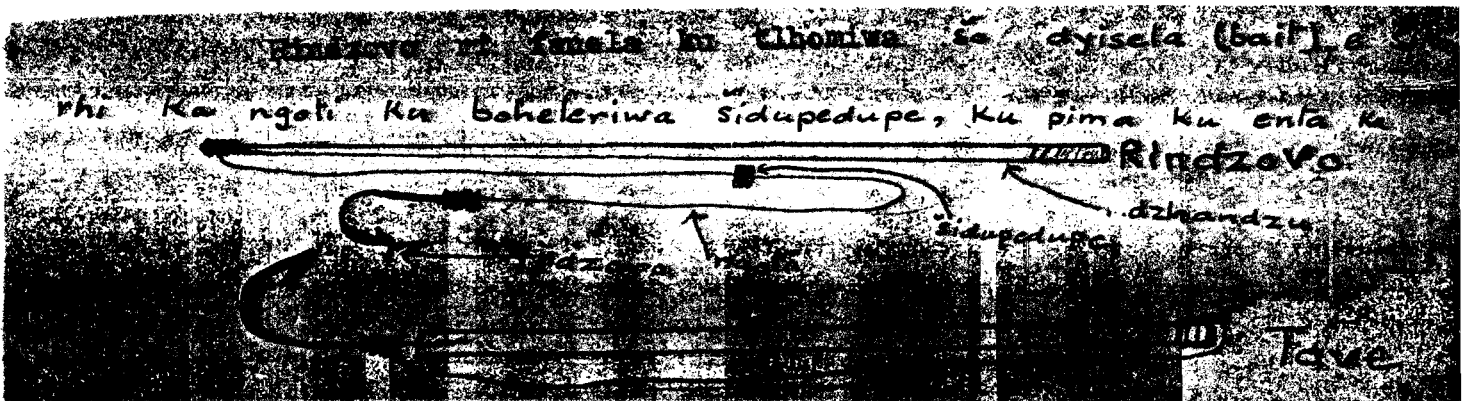
Rindzovo ri fanela ku tlhomiwa šo dyisela (bait), e šikarhi ka ngoti ku boheleriwa šidupedupe, ku pima ku enta ka

9
mati ya šidziva laha ku ringeriwaka kona. Hi leswaku šidupedupe ša tshinetiwa. / Šo dyisela. Swidluwani, mindzhungulu, swi nga dyiseriwa hi vuswa, kasi nhlampfintšila, gentle, (nwagere, gentlwani) nwenge ni rimbale swi dyiseriwa hi nyama---nšikwa, mintlambya, timbeva; dzagwa ni šihoko tona ti phasiwa hi sole, a ti dyeli. Nwenge ni sihoko ti leva ngopfu.

Ku hlota swihari. (Hunt)

Loko ku ya hlotiwa, ncina ya rhambiwa. Vanhu va muganga va byelana lswaku hi siku ro karhi va huma va ya hlota. Hikwavo la'va nga ta huma va tilungisa. Majaha, vafana, vavanuna, va tilungisa, ku tekiwa minteve, mavurha, matlhari, swigiya ni timbyana---(va hlakarheta, va kunga, va lotta ni ku entshemurisa). Loko va ku mundzuku hi ya hlangana e ndhawini yo karhi, kunene va ta ya hlangana kona wa ha ri mišo swinene. Mhaka yo rhanga ku hlawuriwa

██

mulotswi (mufambisi wa timbyana hi noti ni khwela). Va sungula ku hlota wa ha ri mpundzu swinene, vutila bya swihari byi nga si unguka, timbyana ta ha swi kota ku landza. Va vona miso o ya tinhle ti va siva hi minteve, va yi ni mavurha, ni matlhari, timbyana tona ti sungula ku hlota. Va tšopa, va tlhava, va ba hi swigiya (swigombo); tinwana ti enghena e minteveni ti phasiwa, ti dlawa. Tinwana ti tsutsumela e handle ti enghena e swihlahleni, va blongola, va tsanga (rhendzela) šihlahla. Tlhelo leri yi humelaka ka rona ra huweleriwa--- Hi yoleyo, e Vušeni, Vupeladyambu, Nwalungwini, Dzongeni. Wa tšho-- ndzi dlele, ndzi wa marhwala, (huhula). Yoleyo u ta rhwala. Loko yi yevuriwa u ta huma ni šikonokono ni ntšila loko yi ri nhleti; kasi loko ši ri šihari lešikulu u huma na šihlana kumbe e voko. La'vanwana va kuma minhluvi yo va lawula ha yona. Loko šihari ši tlhaviwa ši teutsuma ši hlongori-siwa, nwini wa mbyana le'yi nga ta ya ši khoma u ta huhula širho--- voko. Loko ku hlota ku herile va va e nambyeni va ya hlamba, va muka. Va hlengeletana e matini unwana lowu va nga wu hlawula, va ya/ya swaka kona mikuva ya tinhle ti ni swioso swa swihari le swikulu--- swivindzi, tinhle ga ni swisohehe swi dyiwa hi vakulukumba; va ri vafana loko va dya swona va nga endla mintlunya va nga koti ku dlaya swinwana swihari.

Loko va hangalaka, la'va nga dlaya ngopfu va pambulela la'va nga dlayangiki ntšhumu, va nga ti tshuka va endliwa maswele; swele: ku vuriwa munhu lo'wo ka a nga koti ku dlaya swihari. Ha kanyingi munhu lo'wo tano va ri u khumile; tinhonga, ni matlhari ni swinwana leswi a swi tirhisaka swi tlulatluriwa hi vavasati! Hi-kokwalaho ku vekiwaka siku ra le mahlweni ro huma ncina leswaku vanhu va ta tibasisa va tenga. Timbyana le'ti nga kotiki ku landza vutila ti dzahisiwa e šibaha, ti entshemula.

Loko ku dlayiwile šiva dza (yingwe kumbe nghala) swioso swa si-ku lero swi ta ya dyeriwa e ndhuneni (ndhuna). Siku leri ku fambiwa hi muhuvo, ku yimbelerwa risimu ra hosi; (Wena okuyeka indabazo-mkhonto--haha ha).

Vanhu loko va twa e risimu leri vo swi tiva šikanwe leswaku ku dyayiwile e šivandza, kwalaho vavasati va ba mikulungwani.

MADZIYO (kurhiya swihari)

Swihari swi rhiyiwa hi vavanuna, hikokwalaho hi nga si fika kona hifanele ku sungula e ku sunguleni. Vafana va sungula ku rhiya va ha ri vatsanana; va kula va ri karhi va tolovela ku rhiya. Vanwana va teka vudzimba kwalaho. Vafana va sungula hi ku rhiya ni ku phasa swinyenyana. Swinwana swa swona hi leswi: swindzingiri, tinkeka, masowa, (madjekerhwa), ndzeyana, matuva, ni swinwana leswi hi nga ta swi vula e ndzhakunyana. Loko va kula va ri karhi va tolovela ntirho lowo va ta kokeka leswaku va ko va ya va vadlayi va swihari.

Swindzingiri swi rhiyiwa e swisakeni swa swona. Rigoda ra kona ri pimiwa hi ku enghenisa šintihwana le'šitsongo, hi šī ringanaka nhloko ya šindzingiri. Ku tala ku rhiyiwa hi vugoda bya tihomu. Rigoda loko ri lukiwile (swuriwile), ri endlwile e vurimu, ri boheleriwa e rinhini kumbe e ritlhongweni, kutani rinhi leri ri tlhomiwa e ku hingakanya e nomu(nyangwa) wa šisaka, rigoda ri sala ri nembelele kwala nyengweni ri lunghiswa swinene loko šī ku ša enghena |šo nghena na rona. Loko šī ku ša huma rona ri ri e nhanwini šī phasiwile.

Vakhale va te (Nhlampfi ni ya mangheno), kutani loko mufana a phasile šinyenyana šī fanele ku nyikiwa tata wa muni. Ni leswaku šinyenyana šo rhanga ša vudzimba bya yena hi šona le'šī nga ša tata wa muni! Loko tatana a oša ni ku dya e š nyenyana lešī a nga šī dlayeriwa hi nwana wa yena hi nga anakanya ni ku twisisa e ku tsaka lo'ku nga kona e mbilwini ya yena; na kona hi nga twisisa ku tiphina hi ku tsaka lo'ku nga na mufana loko a vona tata wa yena a dya e šinyenyana lešī a tivaka leswaku hi yena loyi a nga nwi dlayela šona!

Ntaka loko yi ri e šisakeni yi rhiyiwa hi rigoda leri ri ringanaka e ku enghenisa khudzu(ritiho le'rikulu). Rigoda ri boheleriwa

e rinhini ri tlhomiwa ku hingakan'a e nomu(nyangwa) wa šisaka; rigoda rona ri sala ri ri karhi ri nembelela ri sivile nomu. Loko ši fika ši enghena šo enghena na rona, kumbe loko ši nga phasiwi loko ši enghena ši nga phasiwa loko ši huma.

Tinyenyana hikwato le'ti thelaka ti tala ku rhiyiwa hi switsendzele. Šitsendzele ši endliwa hi nkhave lo'wu petsiwaka wu endla rhengwe. Rhengwe leri ri phambhiwa hi tingoti hi laha swi vonakaka ha kona e šifanisweni, masuku ku bobeleriwa vugoda le'byo koma kumbe le'byo leha ku ringana swinyenyana le'swi rhiyiwaka le'swi thelaka e ndzhawini yoleyo. Kambe vugoda a byi hlawuli, le'šikulu šinyenyana ši nga phasiwa nenge hi rigoda le'ritsongo, kumbe ši phasiwa e nhamu hi rigoda le'ri kulu le'ro leha.

Laha ši rhiyiwaka kona šitsendzele hi laha ka misava le'yi ntshunšekeke; ši tshikitshiwa e hansi ku sala ku vonaka e vugoda ntsena. Vugoda lebyi byi endliwa hi vu djhindjhi bya tihomu. Loko ši tshikitshiwile vugoda bya yimisiwa leswaku loko swinyenyana swi famba-famba kona swi ta phasiwa. Ku tsheriwa swo vitanisa loko swi thela e rivaleni. Loko swi thela e šivuyeni ši tshikitshiwa e mungwini wa mavele vugoda byi sala byi te dzavanana, byi la ngutele le'swi nga ta ta swi ta byi pfuka. Loko tinyenyana ti ta e ku handzeni ta phasiwa...Matuva, ndzeyani, tinwari, ni switsatsatsa.

Nkarhi wunwana loko rikhozana ri vona šinyenyana ši buba ri tala ku ya kona ri lava ku ya kulula (teka nyenyana le'yi phasiweke) ha kanyingi na rona ri tala ku phasiwa, ri dlawa.

Nhlakahla(šiyakoyani, širhakarhani)i vana va šimudyana šinwana le'ši tsondzelaka mirwana mirhi. Ši veka e vana la'va fanaku ni marhakarhaka, kambe va ni swibundzwane. Loko swi vupfile swo tshwuka swi ku dzwuuu; na swona swi dyiwa ngopfu hi tinyenyana leti: Bokota(byitana, phyandlana) nkorho, myakayaka, nkwenyana, khwezu,

12 cont ndlhazi, ni swinwana le'swi fanaka na swona. L ko vafana va vona swirhakarhana swi sungula ku vupfa, va kha hikwaswo va ya tselela e hansi masuku swinyenyana lesw swi sala swi swi pfumala. Kutani va kuma nkarhi wo rhiya. Va teka swinwana swa swona swirhakarhani leswi, va ya rhiya hi swona. Va rhiya hi leswi va nge i swiyindlwana (rinhi le'ri pandziwaka ri engeteriwa tinwana, ku vakeriwa širhakarhani e šikarhi, ku bohiwa henhla ni le hansi, kutani ku siviwa tinyangwa le'ti saleke hi vugoda, kumbe ku rhiyiwa hi ntlhamu. Swirhakarhani leswi swi hayekiwa e henhla ka mirhi. Na wona ntlhamu wu rhiyiwa hi ku hundlela nkhavei wunwana lo'wu nga ta va ntlhamu, ku tlhomiwa širhakarhani e rinhini šī tsemiwa hala henhla kutani ku rhiyiwa ntlhamu lowu mantantana wa wona a hundzaka kwala henhla ka širhakarhani. Loko šinyenyana šī vona širhakarhani ku tshuka šī ku šī ya e ku dyeni, loko šī tshamisaka e henhla ka mantantana ntlhamu wu to watšhuka, šinyenyana šī phasiwa. Mintlhamu leyi ni swiyindlwana le swi swi rhiyiwa swi sukeriwa, munhu a ta hi ku ta kamba. Loko swi phasiwile va kulula va tlhela va rhiya kambe. Kambe leswi swa hlwela. Ndelela yo hatlisa hi loko va rhiya tlhelo rinwana, va suka va ya hlongola swinyenyana swi ya hala va nga rhiya kona va sala va rhiya hala kunwana. Loko va ya kulula hala swi ya hala va nga rhiya kona; loko va ya kulula hala na kona swi ya hala ku nga rhiyiwa na kambe. Swi fambisa sweswo-sweswo, va phasa le'swo tala hi ndlela yoleyo.

Vurimba

Ku rhiya hi vurimba swi lava ku fana ni ku rhiya hi swirhakarhani. Vurimba vana va murhi wunwana lo'wu milaka e tintshaveni ta lomu ka tinkanghala. Vana va kona va x fana ni tindzoho, swirhungulutwana. Loko byi khiwile, bya phonyeteriwa tani hi tindluwa. Kambe khamba ra n kona ra nononwaha, kutani loko ri fayiwile, le'swi nga e ndzeni hi oyona vurimba. Loko ku rhiyiwa hi vurimba ku tsondzeriwa rinhi hi vurimba, kumbe ku tsondzeriwa rihlamalala, kutani ri ya vekiwa laha swinyenyana swi tshamisaka kona - e byanyini, e mirhini ni le swi ndyanini laha swi tshamisaka kona

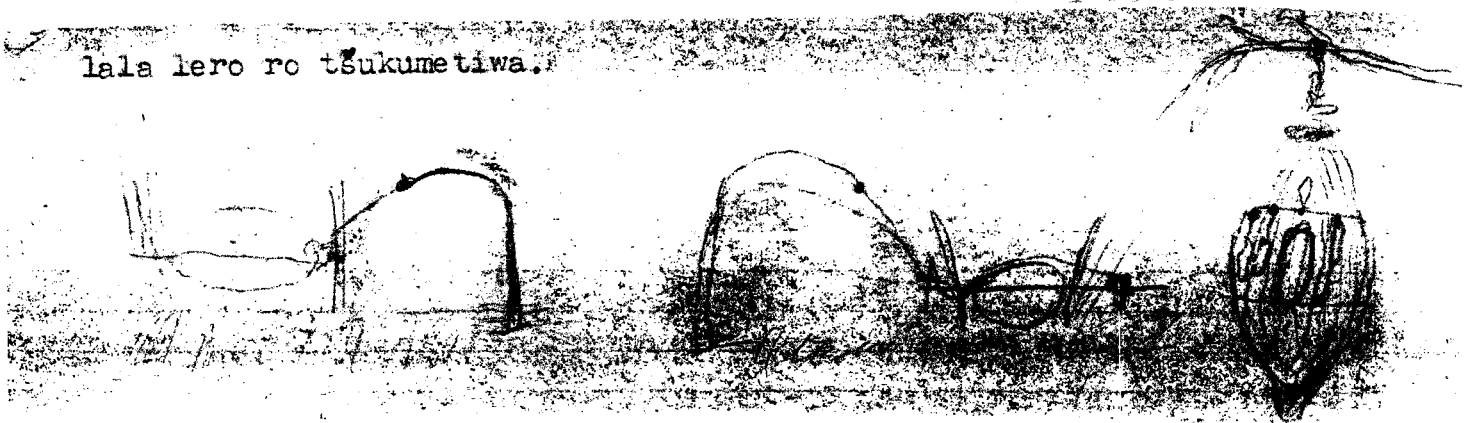
13cont.

loko swi lava ku thela, e ndlawini yinwana kumbe ku nwa mati e nambyeni. Loko munhu a rhiya ndzeyani wo languta laha yi tshamisaka kona e byanyini a boha mafundzu, kutani a vitanisa hi khwela. Loko yi fika yi ku mbihi, le'swi nga tshamisa e henhla ka vurimba loko swi ku swa suka vurimba byo namarhela milenge; masuku loko swi buba byo namarhela ni timpapa (tinsiva ta timpiko) masuku swi phasiwile swi to dzooo. Loko munhu a veketele tinhlamalala le'to tala, u phasa e swinyenyana swo tala hi nkarhi. Swa endleka leswaku munhu a rhiya hala ni hala--- hi leswaku a rhiya e tindhawini to tala. Loko swi ya tlhelo rinwana le'ri rhiyiweke ku ta ya sala swinwana. loko munhu a ya ka tlhelo le'rinwana ku ya kulula swi ta hahela e ka le'rinwana, kutani hikwako laha swi fambelaka kona ku sala swinwana. Hi ndlela leyi munhu wa swi kota ku tata e mbita hi swinyenyana. Vurimba bya swi kota ku rhiya e swisakeni ni le mirhini ya mihandzu tanihi---širhombērhombe, nkuwa, ntoma, nhlampfu, nyiyi(nyiri) ni minwana mirhi ya mihandzu le'yi dyiwaka hi swinyenyana. Loko rihlanalala ri te pyihi hi tinsiva, ti nga ha suseleriwa ri tlhela ri rhiya. Kambe loko swi vonaka leswaku vurimba bya kona byi herile matimba rihlanalala lero ro tšukumetiwa.

Mintlhemu yi rhiyiwa e hansi ni le henhla. Ka mirhi. (a) Mintlhamu ya le henhla yi rhiyiwa e swisakeni ni loko ku rhiyiwa hi swirhakarhani. (b) Mintlhamu ya le hansi yi nga rhiyiwa e matshangaveni ya timanga.

Loko munhu a rhiya e henhla ka murhi e šisakeni u languta nkhave lo'wu nga e kusuhi ni šisaka a wu hundlela ni ku wu khutulela masuku a bohelela rgoti e makumu a rhiya ha yona. Swi endliwa ngopfu e ka swisaka swa matuva, mabokota, ni swinwana swinyenyana le'swi akaka swisaka le'swo ahlama. E swisakeni leswi mantantana wa kona u fancele ku tsemakanya šisaka leswaku loko šinyenyana ši ku ša tshamisa ntlhamu wu to watšhuka. Na kona loko ku rhiyiwa hi

lala lero ro tšukumetiwa.

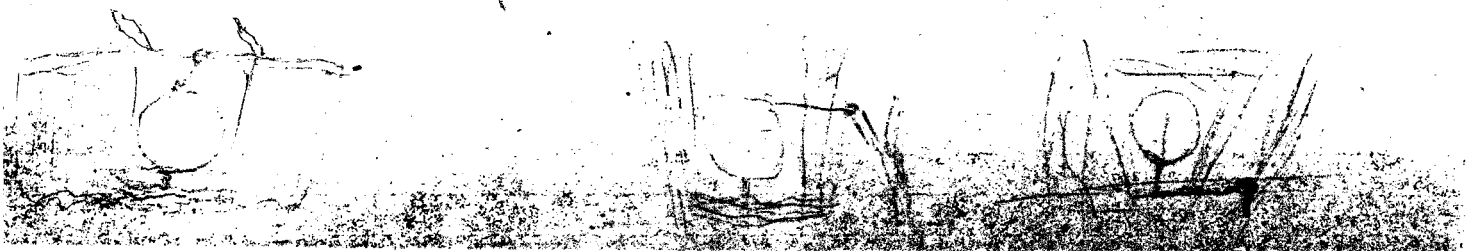

14 Širhakarhani šo tsemiwa hala henhla šī tlhomiwa e phanyini masuku ku rhiyiwa/ntlhamu, rithathe (mantantana) ri tsemakanya e henjla ka širhakarhani. Loko šinyenyana šī fika šī tshamisa e henhla ka mantantani ntlhamu wu to watšhuka wu šī ntswinya (phasa). Loko yi ri le'yi rhiyiwaka e hansi yi angamela tinvenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Yona yi rhiyiwa e matshangaveni ya timanga. Kona ku nga vitanisiwa hi tindzoho ta mavele ni timanga. Na kona ku nga rhiyiwa e mafusini, ku tsuvuleriwa ku endla swindledyana, masuku mintlhamu yi rhiyiwa kona.

Tinghoda ti rhiya tinyenyana hikwato le'ti dlodlomaka. Switsatsatsa tinwhari, timhangela, ni tinwana tinyenyana le'ti fanaka na tona. Ni lomuka tindlela le'ta khale ta dlodloma, hikokwalaho munhu wa swi kota ku rhiya kona. Tinghoda ta kona a ti fani, ku ni le'tikulu, le'ti tlakukeke ku ringana tinvenyana le'titsongo ku ringana tinyenyana le'titsongo. E tindleleni leti ku famba ku tšukumetiwa tindzoho ta mavele--- swifaki, mašalani, šivelenhlampfu ni manwana mavele. Loko nyenyana yi tshuka yi vona ndzhoho yi tšovolota yi ta landzisa sweswo yi ko yi ya fika e rigodeni yi phasiwa. Mhangela yi tlharhile ngopfu; a yi tali ku phasiwa, hambi swi ri tano, ngopfu loko rigoda ri rhiyiwiwe khale, ya ntswinyiwa (phasiwa).

Vafana loko va tshika ku rhiya tinyenyana va rhiya e mimpfundla. Hi kona loko va ta sungula ku va vadzimba (vadlayi va swihari). Tinšaka ta mintlhamu leyi va yi tirhisaka ku rhiya e mimpfundla ti tele. Ku ni ntlhamu wa šitlhandla, hi leswaku mantantana wa kona i šitlhandla. Loko upfundla wu ta wu ri karhi wu khana, wu tsutsuma hi šindledyana le'šī sasekisiweke, šī nyunyeteriweke ni nkuma matlhelo mambirhi ya ntlhamu, wu fika wu nghena wu ba šitlhandla ntlhamu wu watsuka wu wu ntswinya, hambi mikolo kumbe šisuti. Ntlhamu lo'wo tano wu ni tingoti timbirhi le'ti endliweke vurimi,

ri rhiywile khale, ya nswinyiwa (phaslwa).

15 tona ti hlanganisiwa tlhelo le ri ku nga ta bohele riwa e mhandzeni ya ntlhamu. Loko wu rhiyiwile ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana, ngoti yinwana yi siva nyangwa yinwana. Sitlhandla šona ši le šikarhi. Swa endleka nkarhi wunwana leswaku mofundla wu phasiwa hi tingoti timbirhi yinwe e nhanwini yinwe e šisutini.

Ntlhamu lowu ku dzimiwa kumbe ku beriwa tinhi ta mune timbirhi hala ka ndlela timbirhi hala ka ndlela. Mbandze ya hala ni ya hala ti hlanganisiwa hi timbalelo timbirhi, kutani loko ku rhiyiwa ngoti yi hundza e šikarhi ka timbalelo leti leswaku loko ntlhamu wu watšhuka wu manyela e mpfundla kona. Loko wu ri ntlhamu lo'wu nga ni matimba swinene, mpfundla wu fa šikanwe wu omela kona. Loko munhu a ya e ku kambeleni wo vona hi šisuka pesuu. Timhandze leti timbirhi ta timbalelo e henhla hi leswaku wu nga ti kota ku hundzuluka wu luma hi meno wu tsema ngoti.

Timhunti, tinhlangu, ni timbavala ti rhiyiwa hi tinghoda. Tinghoda ta kona ti fana ni ta tinyenyana le'ti dlođlomaka. Swi hambene ntsena hi lswi swihari swi nga swikulu kutani na tona tinghoda ta kona ti fanelaka ku va le'tikulu. Mintlhamu na yona ya tirhisiwa ku rhiya ni ku phasa swihari leswi. Loko ntlhamu wu ri ni matimba wa yi khunga mhunti, wa yi khunga mbavala, wa yi khunga nhlangu. Tinghoda ti rhiyiwa e mintileni lomu swihari leswi swi fambaka kona. Swi phasiwa e e nhamu (ri tlimba e mikolo). Loko šihari ši ri ni nkwikwirimba ra tlimba ši fa.

Swihari leswi ni swinwana le'swikulu swi phasiwa kambe hi ndlela ya marindzi la'ma dzimeteri weke e maphanyi le ndzeni, maphanyi (mintlonga) mintonga--Zulu origin) lawa ma vatliwa hi mirhi leyi--nsimbiri ni nšanatsi. Ku tšeriwa rindzi ri hingakanya laba swihari leswi swi fambaka kona. Misava yi tšukumetiwa e kule swinene. Mintlonga le'yi pomiweke e vutsulu yi tihometeriwa kwale n ndzeni yi langutile e henhla leswaku loko šihari ši wela lomo ši wela e henhla ka phenyi ši tlhaviwa.

Loko ši ri ši hari le'šikulu hambi ši ngo kota ku huma ši famba ši ta larđziwa ši ya kumiwa laha ši nga fela kona. Le'šitsongo šona a ši ki ši ringeta ku ya helo (kule), ha kanyingi šo omela kwalaho. Mintlonga leyi yi nga rhiyiwa ni le masinwini. Nsinu yi fanele ku biyiwa swinene hi rihlampfu le'ri yi rhendzelekelaka. E rihlampfu leri a ri fanelanga ku fana hikwako, ku fanela ku va ni lomu ku fambaka ku phovorhela. Ha kanyingi loko ši hari ši fika ši kuma leswaku ku biyiwile, šo famba hi rona ši kamba ni ku ši yisisa loko ši nga kuma laha ši nga enghenaka ha kona. Loko va vona laha ši tlulelaka ha kona va tlhometela mintlonga hi le ndzeni, leswaku loko ši tlulela ši /ta ya wela e henhla ka ntlonga (ntonga). Kunene swa endleka leswaku loko ši ta ši fika ši tlulela ši ta ya wela e henhla ka ntlonga ši tlhaviwa, Masuku loko ši ko šo tlhaviwa hi k kona ku hela ka šona.

16

Loko swi ri le'swi fambaka hi mintlhambi, loko munhu a langutile a kuma laha swi tlulelaka ha kona u to tlhometela yona mintlonga (maphanyi lawa ya mirhi le'yo tiya-- nsanatsi ni nsimbiri. Ndzimba loyi a nga rivali ku poma mintlonga ya yena hi vutsulu hikuva e handle ka byona a nge tali ku kuma ntshumu; hikuva hambi ši lo tlhaviwa ši nga famba kutani ku nga humeleri ntšumu, kasi loko phanyi ri totiwile (poma) vutsulu hambi ši famba ši ta ya fa.

Mintlonga leyi ya swi kota ku dlaya na yona ndlopfu. Hambi leswi ši nga ši hari le'šikulu loko ši ko ši tlhaviwa a ka ha ri na ndlela yinwana loko ri nga ri rona rifu ri nga ta tsema e timhaka.

Ndlela yinwana yo dlaya e swihari hi mari-
 Nsimu le'yi rhiyi-
 weke mintlonga. ndzi la'ma rhiyiweke e mintlonga(mintonga Zulu) hi leyi: Loko marindzi ma tšeriwile mintonga yi pomiwile vutsulu yi tlhomete-
 riwile e ndzeni ka khele ri va ri funengetiwa hi byanyi, vahloti
 va ya va ya hlongorisa swihari va swi kongomisa kwale ku nga na ma-

709

K24/11

18

rindzi leswaku swi ta ya wela kona va dlaya. Kunene loko swi ta hi ku tsutsuma va ri karhi va ri e ndzhaku ka swona swi fika swi hodjomela swinwana va ta dlayela lomo kasi swinwana sw swi kota ku huma swi ya dlayeriwa e mahlweni.

17 MADZIYO. Swihari le'swikulu ku fana na ndlopfu a swi kota ku phasiwa hi ntlhamu. A ku na ntshumu wa matimba lo'wu nga vekiwaka k lo'wu nga kotaka ku phasa ndlopfu. Hikokwalaho tindlopfu ti rhiyiwa hi dziyo. Ntlhamu wa kona wu ni khombo siku rinwana. Masuku loko vanhu va rhiya madziyo mhaka ya kona yi fanele ku yisiwa e ka mukhulu (vuhosini) kutani va ka Mukhulu va ta ba nyiwa leswaku tlhelo ro karhi ku ni madziyo vanhu va nga ha famberi kona. Mhaka leyi ya nyiwa yi endlerwa ni mundzuku leswaku loko ku tshuka ku hu elela mhangu mhaka yi ta tivulavula; hi leswaku a yi nga ha karhati hikuva vuhosi byi ta va byi yi tiva. Vadzimba va languta laha tindlopfu, tinyarhi, timhofu timhalambala, tinyala, tihongonyi, timhelembe ni swinwana swihari le'swikulu swi fambaka kona. Loko va kumile mpfutla (ntila) va landza va lava laha va nga vekelaka kona e ntlhamu. Loko swi tshuka swi ya hundza e hansi ka murhi e rhavini le'ri lašeke, va lungisa kona leswaku va veka e ntlhamu kona. Va tšela e šikhedyana laha loko šihari šī fika šī hoša nga ta ku khodjo, masuku mantantana wa kona o ta tsemakanya kwalaho. Va tsema e šipombondzwana le'šī nga ni ntike lo šī lumeriwa šiketse (šidlayi) le'šī pomiweke vutsulu. Ngoti le'yi rhwalaka e šipombondzwana lešī yi famba ni rhavi ra murhi yi ka yi ya fika e nsinyeni, yi ya e mahlweni ku ya fika e šikhonkwanini le'šī nga ta phiningedja (hayeka) mantantana; šipombondzwana šī lave ne swinene ni šikhedyana laha mantantana a nga kona, leswaku loko šihari šī kandziya kwalho šipombondzwana lešī šī wela e nhanwini ya šihari, kasi loko a ri munhu šī to wela e nhlokweni. Loko ku rhiyiwile ku tshikisiwa sweswo.

Ndlopfu, kuabe šihari šinwana ntsena, yi ta ta yi ri karhi yi tifambela masuku loko yi fika yi ka dziya mantantana yi ta va yi tivangele lumba (kharha) šipombondzwana šī to ndzi vuyile, šo fika šī bela šidlayi (šī ketse) e nhanwini, masuku leswi šī šī nga

lumeriwangiki ku tiyisi, wa ši ta ya wela e kule ši hari ši famba ni ši ketse. Vutsulu byona byi ta va byi ri kar i byi endla e ntirho wa byona. Loko ši ri ši hari le'šikulu, ši nwana ša le'swi vuriweke kwala henhla, ši nga swi kota ku khuguka ši famba kambe ši ta ya fa e mahlweni. Ntsena loko ši ri ša le'switsongo ši tala ku fela kwalaho. Loko va ya e ku kambeni va ya kuma wu watšhukile va ta landza hi nkondzo va ya ši kuma va yevula. Hilaha hi hlamuseleke ha kona leswaku nkarhi wunwana madziyo ma ni khombo swa endleka leswaku leswaku loko munhu a ku u ya e ku kambeleni a ya kuma leswaku u dlele munhu. Munhu kunene a nga ki a swi kota ni ku suka wo tala ku wela kwalaho a omela kona. Loko munhu loyi a nga rhiya e ntlhamu lowo a kuma swi ri tano, mhaka ya kona hi ku tsutsumela e ka mukhulu a ya vika mhangu leyi, kutani va Vuhosi hi vona va nga ta vitana vini va nhloko va ta va byela mhaka leyi ni leswaku va ya teka nhloko ya vona va ya hlalisa (lahla). Sweswo loko swi hirile, vavangi va mhangu va wu tiva nawu, va ta fanela ku ya riha hi wanhwana, masuku loko nhwana loyi a hlomile, loko a kuma nwana wa mativula, variberiwa va ta fanela ku ba ntsengo va ya lovola, leswaku vana va munhu loyi va ta va vana tani hi vana vanwana, va nga vi manhlonga, hikuva vana va valekiwa hi šuna. Loko wansati a nga lovoriwanga, vana va yena i manhlonga; a va na tifanelo ta vana vanwana e mutini. Sweswo loko swi endliwile, swi herile, va ri: (Nwambakadzi a yi rihwi) hi leswaku kuriha sweswi ku herile ku sele ntsena ritswalo. A va ha rihanga, u lo tekiwa tani hi vanwana vavasati. Vušaka bya ku tswalana byi tiyisiwile kwalaho. Mhaka ya ku riha a yi nga ha tsundzukiwi ku ta tsundzukiwa ntsena ritswalo.

18
19
NGOMA.

Ngoma i rito ra hosi. Yi biwa loko ku ri ni mhaka le'yikulu ya tiko; mhaka le'yikulu ya mfumo--- tani hi (a) ku tivisa vanhu nyimpi (b) ku luma hlovo. (c) ku tivisa ngoma ya ku yimba. Ngoma yi vatliwa hi nsinya ya murhi lo'wukulu. Wu a fanela ku va nsinya wa murhi lo'wu olovaka. Muvatla-ngoma, nkuhlu, ni minwana hi yona yi fanelaka, leyi ku toloveriweke ku vatla ha yona. Mhaka yo rhangana i ku lava nsinya wa murhi, masuku loko wu kumiwile wu tsemiwa. Masuku wa pulukanyisiwa ku ringana ku leha

ka ngoma; kunene yi tlula ku tlakuka ka tshuri, yi tala ku ringana ku fika e šifuveni ša munhu loyi a kuleke ku ringana, hi leswaku munhu loyi a nga lehangiki na swona a nga komangiki. Yi vatleriwa kwala yi tsemiweke kona, yi rhwariwa loko yi berile. Yi vatliwa hi šihloka, mbatlo ni nsendzo. Yi vakeriwa e šikhomo tani hi thunga. Yi kovotliwa hi nsendzo yi ri karhi yi gupiwa ni ku hariwa vundzeni hi gwengo. Yi vatliwa yi larisiwa hala makumu (šihansi), kutani ku ya va ni noma lo'wutsongo. Laha nonwini ku bošeteriwa mašuva ya timbingu le'ti nga ta vamba dzovo. Dzovo ri petiwa e matani, ri olova swinene; masuku ri vambiwa. Ra swi kota ku tshanambuka, kutani loko ri oma ri ta khwanyana ri vambeka swinene. Yi yimisiwa hi tshaku loko yi biwa. Kumbe yi nga biwa ti etlele. Yi biwa hi nhonga; kasi e mikarhini ya tinyimpi loko hosi yinwana yi hluriwile yi dlayiwa ku tsemiwa voko ra yona hi le šikokolemi (šisungunu) ku biwa ngoma hi rona---hi š'endla ša kona.

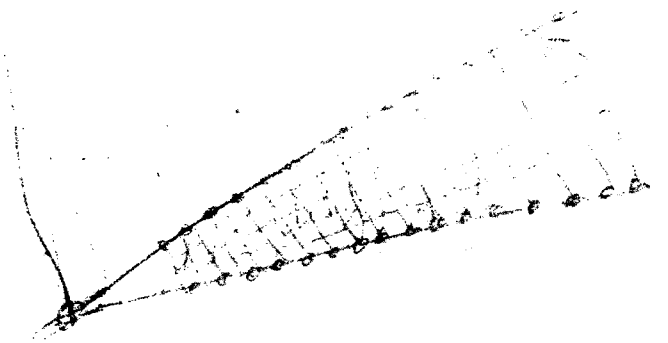
Ngoma a hi mhaka ya ntumbuluko e ka Vatsonga (Shangaans). Vatsonga va khale a va ri hava; kambe hikokwalaho ka ku hlangana-hlangana ni vamatiko lawa ma nga ni swilo leswi swa tingoma na vona va titekele yona, kutani la'va namntlha vo kuma swo ngi i mhaka ya ntumbuluko kasi a swi tano.

Ndzhumba. Ndzhumba wu fana ni ngoma kambe swi hambana ntsena hi leswi ndzhumba wu nga wutsanana. Wona wu biwa loko ku t angwa, hi leswaku loko ku tsakiwile. Loko ku k ri ni mitlangu ni loko ku x ri ni tikhomba, ku twakala hi yona mindzhumba leyi.

NTSOMANA (plural---antsomana) mantsomana ma fambelana ni swindzhumbana. Ea wona mantsomana ma vatliwa hi mir i le'yi fanaka ni leyi ku vatliwaka ngoma ha yona. Ntsomana i šilo le'šitsongo swinene, ni loko munhu a khomile/ko munhu a khomile hi voko wa swi kota ku ri yimba (ku bantsomana). Mavambela ya dzovo ma fana ni leswi ku vambisiwaka šiswona dzovo ra ngoma. Ku ni kutšina matsomana, hi leswaku swa biwa swilo leswi loko ku ri karhi ku tsiniwa. Swi tala ku biwa swi ri swimbirhi---le'šikulu ni le'šitsongo (marito ya swona ma ri karhi ma nyiketana). Swilo

20 cont. leswi swi biwa ni ku tsiniwa hi tinanga. A swi tali ku biwa ni ku tšiniwa ni nhlikanhi, kambe i ntirho lo'wu talaka ku endliwa ni vusiku. Ku beriwa la'va nga ni swikwembu; kambe a swi twani swinene loko kumbe swikwembu swa kona swi tšhava ku wa ni nhlikanhi, swi wa ntsena loko ku ri ni munyama. Kumbe va tshava ku onha nkarhi wa mitirho ni nhlikanhi, kwalabo a swi tiviwi swinene.

X Mitirho ya vakhalax

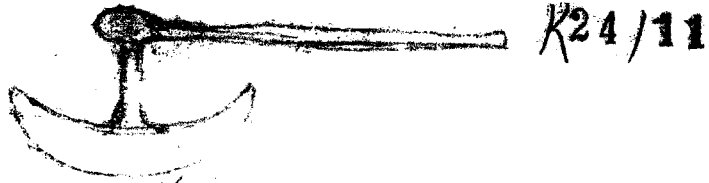
Tava a
vutavala

Sizani
Etsaningo
Sitimigo Swithulo
Sipendane
ngwala

709

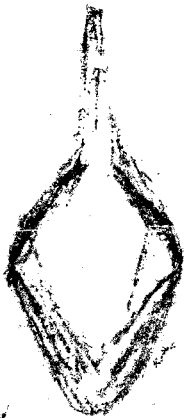
22

Swo fula (about Iron Smithy)

K24/11

Sintsanga
mbkembhe

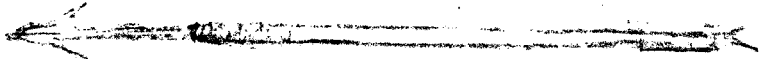
Sikomau

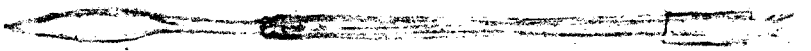
Tlhari

Tlhari

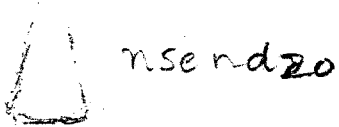
* Matlhari tawa ma lumeriwile

Nseve wa tingave

Nseve wo kala Tingave

nsendzo

Gwenao i tlhari
le'ri khotsiweke
ri lumeriwa e
simkhangani

sindza

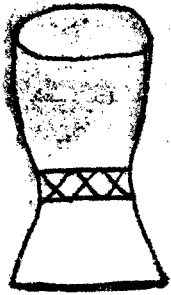
Rharingo

709 xSwo vatlax (carving)

K24/11

1-4

23

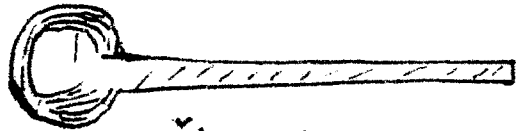

Tshuri

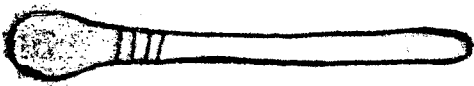

Nhonga

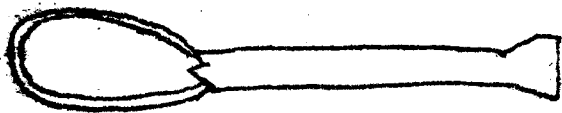
K24/11

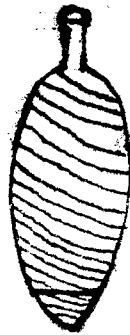
Šigombo (dukuza)

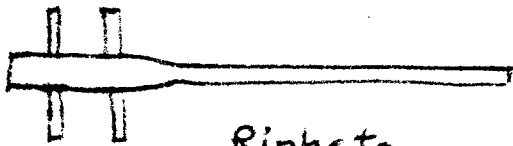
Musi wo Kandza

Nkombe

mfaku

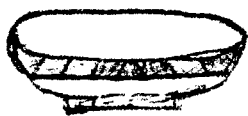
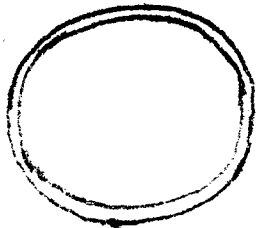

Ripheto

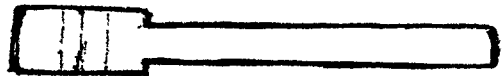

Šiphahφ

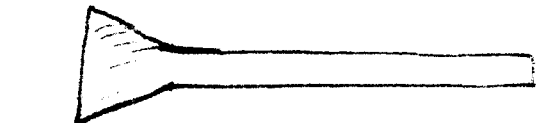
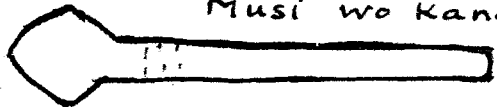
w/

Ndyelo

Musi wo Kandza

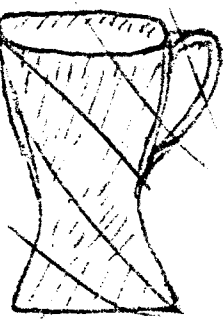
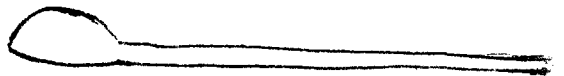
Musi wa Šibveša

Ngqombho

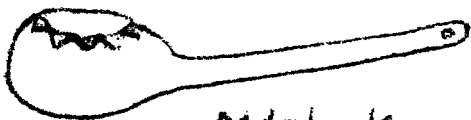
Mbhinyi wa Šikomu

Thunga

Ripheto tinhi ti hambene

Ndzheka

Gombe

24

Swo Vatla. (carving)

1. Ntirho lowu wo vatla wu endliwa hi vavanuna. Va vatla swo tala. TSHURI. Tshuri ri tirhisiwa ku tlhokola ni ku kandza e mavele. Ri tala ku vatliwa hi mirhi leyi... Nkanyi, mondzo, ntomankenge, muvhangazi, mpfungurha, mbulwa, mbhesu ni minwana. Lomu yi pfumalekaka mirhi leyi hambi wu ri nkuwa wa tirhisiwa. Ku tsemiwa nsinya lo'wo lulama, wu pulukanyisiwa ku ringana ku tla-kuka ka tshuri. Murhi wu nga ringana tshuri kumbe mambirhi, kumbe marharhu. Loko ri pulukanyisiwile, ri tsemiwa ri saseka hala hansi (tshaku) ni hala henhla. Ri vevukisiwa hi ku ri lema hala handle. Ri vakeriwa nkhamo laha ko ndzengenyeka. Loko va lava ku ri kovotla va tlhoma e risungunu e šikarhi ka rona, va bohelela ngoti le'yi nga boheleriwa e khala ku ringana ku ahlama ka tshuri kutani va rhendzelekisa va ri karhi va tsala. Ndzhaku va sungula ku kovotla ku tlhela hi ndzhati lowu. Ku tirhisiwa nsendzo ni mbatlo loko ku kovotliwa. Loko ri ri-ra mondzo ra karhata hikuva wa nononwa. Rona nsendzo ni mbatlo swo tšela, kutani ku tshiveriwa ndzilo; loko wu nyekile, va tlhela va kovotla kambe, va tlhela va tshivelela kambe sweswo-sweswo ri ko ri hela (ku enta ku ringana). Loko ri herile va enghenisa gwengo va hala ku sasekisa e ndzeni. Va sasekisa e handle hi nkhamo, kumbe hi ku kenya-kenya; a ri tali ku endliwa mavala.

Tshuri ri famba ni musu wo kandza ha wona..

2. MUSI. Musu wu vatliwa hi mirhi leyi...Mudzuba, šilubarhi, Mondzo Nkayi, hikuva ya tikela. Mpimo wa kona wu tala ku fika e šifuveni loko munhu a yimile na wona. Wu endleriwa e nhloko. Vona e papilweni laha yi longolosiweke kona hi tinšaka ta yona.

3. MBHINYI. Mbhinyi i mhandze leyi ku lumeriwaka e šikomu e ka yona. Mirhi le'yi fanelaka ntirho lowu hi leyi....Mbahlala, šilubarhi, Ndzhopfa, Mubadamba; handle ka mbahlala lowu wu tsemiwaka, wu pandziwa, wu lomiwa vumbhinyi, leyi minwana vo languta lowu wutsongo va tšela hi šikundzu ša wona, hi šona ši endlaka nhloko ya mbhinyi wa šikomu. Loko va lumela va boša hi rhavingo

le'ri hisiweke e ndzilweni, va pphatela kunene va ko va boša.
Na wona nsuka wa šikomu wa hisiwa loko ši lumeriwa.

25 4. RIPHETO. Ripheto loko ri hela ku phaphiwa hi šihloka ro
lunghisiwa hi banga kumbe mukwana. Ndzhaku ri bošiša mašuva (timbhovo
to nghanisa hi kona tinhi timbirhi le'ti dludlaka ni ku hlenganisa
mapa leswaku ma nga phundzuli). Timbhovo leti ti nga bošiša
tlhelo rinwe kumbe ti hambanisiwa. Mabošela ya kona ma kombiwile
kwala swikombisweni.. Ripheto ri vatliwa hi mirhi leyo tiya,
leyo sihalala. Siluvarhi, Muhadamba, Mbahla, Nsihani, Mutlhwari
ni minwana.

5. NKOMBE. Nkombe wu tirhisiwa ku vondza vuswa ni ku hakasa swinwana
loko ku swekiwa. Wu vatliwa hi mirhi le yi sihalalaka. Kambe loko
yi nga kumeki vo tsema lowu va wa kumaka. Lowu va wu vonaka ku
antswa; kambe sweswo ya hi ku hambana ka matiko. Nkombeko,
Nkahlwani, Sihlangwa, Nkwakwa, Muvhangazi, Muhadamba, hi minwana
ya mirhi le yi talaka ku laveka e ntirhweni lowu. Sitsalala ši
tala ku vatla nkombe wo dya hi wona e vuswa. E ntirhweni lowu ku
tirhisiwa mbatlo; hi yona yi kovotlaka ni ku sendza.

6. NDZHEKO. Ndzheko wu vatliwa na wona hi mirhi le yi sihalalaka
hikuva hi yona & yi nga tiya. Ni kwala swi hambana hi matiko.
Ndzheko wunene wu nga vatliwa hi muvhangezi kumbe nkahlwani;
kambe loko munhu a nga khathali a ngo vatla hambu wo va nkanyi. Wu
vatliwa ku kotisa loko ku vatliwa e tshuri; hi lswaku ku tirhisiwa
switirho le'swi tirhisiwaka loko ku vatliwa tshuri. Wa khavisiwa
loko wu herile. Loko va hetile ku tsala mavala hi laha munhu a
lavaka ha kona ku hisiwa risungunu kumbe ntihavu ku pphateriwa ha
yona. Wu nga khavisiwa ku rhendzelekela nomu ni le henweni (hono)
(hono i šikhomo ša ndzheko). Šikhomo ši bošiša kusuhi ni le makumu
ku huleriwa ngoti yo hayeka ha yona.

7. THUNGA. Thunga i šibye šo sengela lomo masi kumbe ntswamba
wa tihomu. Thunga ri languteka tani hi šitshudya. Hikwaswo
switirho le'swi tirhisiwaka e ku vatleni ka tshuri swa enghena
e ntirhweni lowu. & Ra khavisiwa hi laha munhu a swi rhandzaka ha
kona.

26 8. NDYELO. Ndyelo i šibye šo phamela swakuđya e ka šona. Loko wu vatliwa ku tsemiwa nsinya kunbe rhavi le ro tsindziyela ra murhi ri pandziwa hi le šikarhi. Siphemu šinwana ni šinwana ši endla e ndyelo. Wu pimiwa tani hi leswi tshuri ri pimisiwaka šiswona. Ku tirhisiwa mbatlo ku kovotla; na rona gwengo ra tirhisiwa mbatlo ku kovotla; loko munhu a swi rhandza. Mindyelo minwana yi endleriwa e tshaku; minwana yi endleriwa milenge tani hi ngqombho. NGQOMVHO wu endleriwa ni swikhomo.

Muvhangazi, Mbhesu, ni Nšenhe hi yona mirhi le'yi fanekelaka loko ku vatliwa swibye leswi.

9. ŠIPHAHO. Siphaho ši lava ku fana ni ndyelo kambe šona ši ni šikhomo (hono). Šikhomo ša šona a ši fani ni ša ndzheko; šona ši endliwa šiphepherhele, ši bošišwa mbhovo (šuva) yo hulela ngoti yo haye'a ha yona tani hi le'swi endliwaka e ka ndzheko.

10. GOMBE. Gombe i nkombe lo wukulu, wo leha, wo hunga (hakasa) ha wona loko ku swekiwa byalwa. Wu vatliwa tani hi nkombe mirhi yo vatla gombe ku hlawuriwa le'yo sihakala, wu ta tiya.

11. NHONGA. Tinhonga ti ni tinšaka to tala. Mirhi le'yi tirhisiwaka yi lava ku fana; hikuva tinhonga ti laveriwa ku tiya ni ku saseka. Tinhonga tinwana ti endleriwa ku khoma (ku tiyisa mavoko) loko munhu a famoa-famba; kasi tinwana ti ni ntirho wo tilwela loko munhu a pfukiwa hi vanwana kumbe a lwa ni šivandza, kumbe a dlaya e nyoka, kumbe a dlaya e šihari. Hikokwalaho swi lavekaka leswaku tinhonga ti vatleriwa ntirho lowu ti laveriwaka wona.

Šigombo ši endleriwa e nyimpi, hikokwalaho ši fanelaka ntirho wo lwa, ni ku tilwela ni ku dlaya. I nhonga yo koma, yo tikela, yo tiya. Mondzo, Nsihani, Šilubarhi ni minwana le'yo tikela yi endla swigombo. Šigombo ši ni nhloko tani hi le'swi kombiweke e šifanisweni.

Nhonga yo tanela yona yi fanela ku saseka. Yi vatliwa hi šilutsi, šona ši rhandzeriwa ntima lo'wo ndzondzondzo. Nšenhe na wona wu sasekile ngopfu.

27

Nhonga ya wona yi nga vatliwa yi endla nsombhonsombho kumbe yi tsondzeriwa hi nyoka; kumbe yi endliwa e munhu hala henhla kumbe e šikarhi. Munhu a nga va a khehlile šidlođlo. Muhlovo wunwana wa nhonga ku nga vatliwa e rimhondzo le'ri rhangeke hi ku fuhletywa e ndzilweni, ri khotsiwa, kumbe ri swakiwa kunene, kutani loko ri plovile ri khotsiwa. Ku nga vatliwa nkondzo wa šihari, kumbe nhloko ya mbyana, kumbe šilo šinwana leši munhu a ši ehleketaka leswaku ši sasekile. Nhonga ya kona yi nga bošywa na yona nhloko ya kona yi nga bošywa, kutani ku endliwa e mHINGU le'yi enghenaka e mašiveni la'ma bošweke e ka tona hi timbirhi ka tona. Ti fanela ku sendziwa swinene leswaku laha ti nga hlanganisiwa kona ku nga vonaki. Na kona hala hansi laha ku helaka kona nhonga ku tlhomiwa rinwana rimhondzo, na rona ri vakeriwa tani hi le'ra le henhla.

12. MFUKU. Mfuku yi tšhela fole. Yi tala ku vatliwa hi šitsalala ni minwana mirhi. Tani hi laha yi vonakaka ha kona e šifanisweni yi vatliwa yi siya hala nonwini ku larile, kutani ku hetisiwa hi ku boša hi risungunu loko yona yi herile. Ti tirhiwa hi hala ndzhaku. Lahe ku vonakaka ndzhati hi laha yi nga hlanganisiwa hi kona. Na yona yi kutsumbiwa hi šinsendzwana ni šigwengwana. Yi kutsumbisiwa šisweswo yi ko yi hela. Yi fanela ku sendziwa swinene leswaku ku nga ti vonaka laha ku nga hlanganisiwa hi kona. Loko yi herile yi fanele ku khavisiwa; ya kenya-kenyiwa, ndzhaku ku hisiwa e risungunu ku pfhateriwa ha rona. Yi herile mfuku, kutani yi nga tirhisiwa.

Ku ni mfuku leyi va nge i šipapa. Yona yi nga endliwa hi šidzobyana ša'sengana (bale). Hambu ši ri ša swinwana swihari le'switsongo. Šidzobyana leši ši tlhuvutsiwa swinene ši vupfa, kutani va tšhela kona fole. Loko va dzaha a va tšhuluri vo nunwana kunene, ni loko va siyela munhu vo nwi nyika hi šipapa a munwana. (ku nga ku koka hi tinhompfu). Ku pfala ka šona vo tsondzela hi ringhole le'ro lala, le'ri endleriweke šona šipapa lešo.

709

—Swo vumba—

K24/11

1-2 28

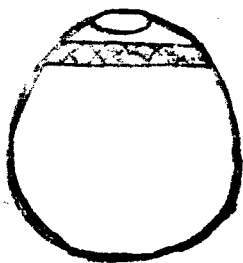
Nkamba wo
(šihiso) sila
mbila, timanga etc.

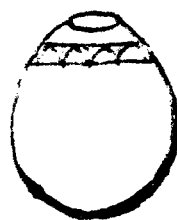
šinkambana
šo ševela

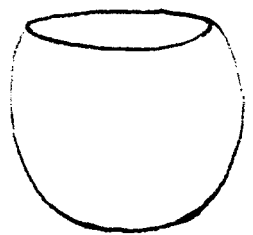
Nkambana
sabelo

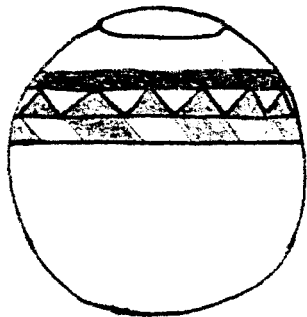
Khuwana

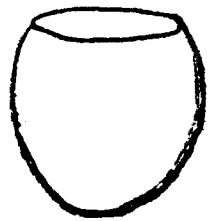
šikhuwana

nhlambeto

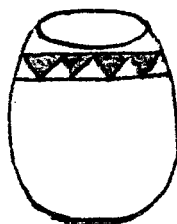
Nsimeko (mbita le'yi-
kulu ya byalwa).

šinhlambetwana

Djomela

djomela

šinkambana
šo sila fole.
—širhengele—

H. E. N. Sanwisi, Lemana

709

29

Ku vumba (Pottery)

Ku rumba i ntirho lo'wu endliwaka ngopfu hi vavasati e šikarhi ka vamhu (Bantu). Ku laviwa vumba le'ri fanelaka, hi tlhelo ra ku tiya ni ku ka ri nga handzuki. Loko ri koriwile, (tšeriwile) ri vuyile e kaya, ra phuphuteriwa, ri vekiwa e kheleni le'ri tšeleriweke swona. Ra khubumetiwa khele leri loko vumba ri ri lomo. Swi vitaniwa ku furheka. Loko va vuya e ku rhwaleni a va vulavuri, ri nga ta handzuka. Ndzhaku ra kanyangiwa (pfuva) ri vupfa. Ku endliwa šiphepherhele šī vekiwa e širhengeleni, va sungulela kona. Va swoswa vumba ku ri endla milonga, yi veketeriwa nonga e henla ka nonga; loko yi hlangene yi hlanganiwa hi rikatla kumbe nthamula. Loko šikhato šī lulamisiwile, yi nyikiwa e vundzeni, yi ri karhi yi ringaniwa ku tsindziyela ka širhengele ša kona; va endlisa sweswo yi ko yi ya fika e makumu. Ndzhaku ya dlayileriwa. Swibya leswi swi vekiwa e ndlwini laha ku nga hava moya swi omela kona. Swa kukutseriwa swi nga si humeseriwa e handle, swi khavisiwa (sasekisa hi mavala); šinatsi ša tirhisiwa.

Loko swi omile swi humeseriwa e handle swi orhae masana. Ku rhoteriwa tihunyi ti veketeriwa na swona, kutani ku lumekiwa ndzilo. Loko ku endliwa ntirho wolowo a ku vulavuriwi, vavanuna a va pfumeleriwi ku tshirele, swi nga ta handzuka. Vanwhanyana a va orhi ndzilo wa kona swi nga va nyika vumba (ku felwa loko va kuma swihlangi loko swi tshile swa ringetiwa loko swi wu twile e ndzilo ku ringana. Loko swi nga fikanga, swa engetiwa, swi vuyela e ndzilweni swi tshiveriwa kambe. Mbita yi kanguriwa hi vudyangwani. Byo swekiwa. Loko leswo swi herile yi ta va yi tiyile; yi nga tirhela leswi nwini a yi lavelaka swona.

Timbita tinwana ti endleriwa ku swekela e vuswa ka tona---nhlambeto, šinhlambetwana, tinwana ti endleriwa ku ka mati---khuwana, šikhuwana tinwana ti endleriwa ku silela e ka tona ---nkamba (šihiso); tinwana i to tšhela byalwa,---nsimeko, (mbita le'yikulu ya byalwa) khuwana šikhuwana; swinwana swo nwela e ka swona---madjomela, swinwana swo hlambela nkambana (sabelo, swinwana swo ševela---šinkambana;

swinwana swo sila fole - šona šī vitaniwa "širhengele" hikuva hakanyingi a ku tirhisiwa širhengele (šiphemu ša mbita le'yo fayeka) ku sila fole.

30

Nhlambeto ni šinhlambetwana i timbita leti ku swekeriwaka e ka tona. Ntirho lowu ti endleriwaka wona wu komba šikanwe leswaku a ti fanelanga ku khavisiwa hikuva ti tirha musini. Ta swihatiwa, kutani mavala ma nyama ma nga ha vonaki. Ti fanela ku hariwa (kwenga---kwengiwa) ku susa ku swihala ka musī; hikokwalaho nkarhi wunwana to tsariwa kunene, ti tahikisiwa šisweswo. Milomo ya tona ya ahlamisiwa leswaku nkombe wu ta kota ku tirha swinene. Makhuwana ni madjomela, minkamba ni swinkambana swa tsariwa swi khavisiwa hikuva hikwaswo leswi swa nhlantswiwa leswaku swi nga ti nyenyetsa loko vanhu va ri karhi va tirhela e ka swona. Nkambana (sambelo) wa tsalatsariwa hikuva ku hlamberiwa e ndzeni ka wona. Nkambana wo funengeta mbita wu kona na wona. Nkamba (šihiso) wo sila tinhlampfu, šidhamutana, timanga mikarhi minwana, šimbhundzu ni swinwana, wa tsariwa e ndzeni ka wona (wu endleriwaka meno) leswaku wu ta kariha.

Milomo ya makhuwana na madjomela ya khumisiwa hikuva ndzheko wa mati wa swi kota ku enghena loko wu nga kulanga ngopfu. Širhengele šo sila fole na šona ša tsariwa e ndzeni leswaku šī ta kariha. Šī vitaniwa širhengele hikuva a ku tirhiwa hi šī rhengele ša mbita loko ku nga si sunguriwa ku vumba swo silela ka swona fole.

END S. 709